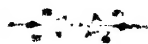

દેવીઃ
અધોરઃ
કામિની

જીવન ચરિત્ર.

ગિરિપ્રસાદ દસપતરામ પાંડિત

દ્વિતીય આવૃત્તિ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કોપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૩૨૦૨

વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ દેવ - સ્વામી - કાવ્ય

વિષય મધ્યકાલીય

સ્વર્ગસ્થ અ. સૌ. કમળા સ્મારક ગ્રંથમાળા અંક ૧.

દેવી અધોરકામિની.

(જીવનચરિત્ર.)

લેખક અને પ્રકાશક,

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

કોટારાજ્ય—રાજપુતાના.

ખીજી આવૃત્તિ. નકલ ૨૫૦૦.

અમદાવાદ.

ધી “રાયમંડળ જ્યુબિલી” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

પરીખ દેવીપ્રસાદ છગનલાલે છાપી.

મૂલ્ય ૦—૧—૬.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાત ગ્રંથપીઠાઈ-સંગ્રહ

૧૪૫૫ સંઘોર

૩૨૦૨

આ પુસ્તક મળવાનાં ઠેકાણાં.

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

બારાં-કોટાર્ટેટ—રાજપુતાના.

રા. રા. રમણિકલાલ અમૃતલાલ મહેતા.

કાનજી ખેતસીયાલ કાંઠાવાડી ૪—મુ'બાઈ.

રા. રા. ડૉક્ટર હરિપ્રસાદ વૃજરાય દેસાઈ.

કરતા વિસામા પાસે સારંગપુર—અમદાવાદ.

સમર્પણ.

સંસારયાત્રાની અનેક ઉપાધિઓમાંથી મ્હને મુક્ત રાખી ગૃહ-
સંસારને ઉત્તમરૂપે ચલાવનાર મ્હારી કુશળ ગૃહિણી,
મ્હારા સુખ અને સ્વાસ્થ્યમાંજ સુખ તથા સંતોષ
માનનારી તથા મ્હારી સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ-
ઓમાં અનેક રીતે અનુકૂળતા કરી
આપનારી મ્હારી પ્રિય
સહધર્મિણી.

* અ. સૌ. કમળા

ના

પવિત્ર આત્માને
તહેના ચિર વિયોગથી
દુઃખી થયેલા પતિ તરફથી,
સ્નેહજીવનના અનેક સ્મરણો સાથ
સમર્પિત.

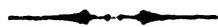
૩૧-૧૨-૧૯૧૦. } શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

તૈયાર થાય છે ! થોડા વખતમાં જહાર પડશે ! નામ નોંધાવો.

આજ લેખકનું ખીજું પુસ્તક.

પંડિત ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર ચરિત.

બંગાળામાં 'દયાનાસાગર' તરીકે ઘેરેઘેર પ્રખ્યાત થયેલા, આ દેશમાન્ય વિદ્વાન, પદોપકારી, સુધારકનું સંક્ષિપ્ત અને સરળ ભાષામાં લખાયેલું સચિત્ર જીવન ચરિત. કિંમત લગભગ પાંચ આના.

નામ નોંધાવાનું ઠેકાણું.

શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

બારાં-કોટાસ્ટેટ—રાજપુતાના.

પ્રસ્તાવના.

શ્રીયુક્ત અમૃતલાલ ગુપ્ત મહાશયનું લખેલું આ ન્હાનકડું જીવનચરિત્ર બંગાળી ભાષામાં, કેટલાક સમય ઉપર, મહારા વાંચવામાં આવ્યું. મહેને એમાંથી ઘણી ગ્રંથણ કરવા યોગ્ય માહિતી મળી. હમેશાંના મહારા નિયમ પ્રમાણે એ જીવન ચરિત્રનું ગુજરાતી ભાષા-નંતર મહેને મહારી સ્વર્ગસ્થ પત્નીને વાંચી સંભળાવ્યું. હમને ઉભયને લાગ્યું, કે જે આ જીવન ચરિત્ર ગુજરાતી સત્રારીઓ સમક્ષ મુકાય તો વિશેષ લાભ થાય. આ જીવનચરિત્રને કોઇ સ્ત્રી ઉપયોગી માસિકમાં પ્રગટ કરવાની મહારી ઇચ્છા હતી, એ અરસામાં કાંઈ કારણસર મહારે અમદાવાદ આવવું થયું. અને ગુજરાત સાહિત્ય સભાના હાલના ઉત્સાહી મંત્રી, મહારા મિત્ર રા. રા. હરિપ્રસાદ વૃજરાય દેસાઈને એ લેખ વંચાવતાં, એમણે એવી ઇચ્છા દર્શાવી કે માસિકમાં પ્રગટ થતાં ખેલ્યાં જે આ જીવનચરિત્રનું જાહેર વાંચન થાય તો વિશેષ લાભ થશે. આ ઇચ્છાને માન આપીને તા. ૩૦-૮-૧૯૧૦ ને દિને અ. સૌ. બહેન શારદા સુમન્ત મહેતા. બી. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે આ જીવનચરિત્રનું અમદાવાદના પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર વાંચન થયું.

ત્યાર બાદ, આ પરોપકારી સત્રારીનું જીવનચરિત્ર સ્ત્રીઓના હિતાર્થે પ્રસિદ્ધ થતા અત્રેના ‘ સુંદરી સુમોધ ’ માસિકમાં પ્રગટ થયું અને કેટલાક સહૃદય અને સત્રારીઓની સૂચના અનુસાર તેની એક છૂટક આવૃત્તિ છપાવવામાં આવી. પરંતુ ઘણા અલ્પ સમયમાં એ આવૃત્તિ ખપી જવાથી તથા કેટલાક સંજ્ઞાનો તરફથી તેની વારંવાર માગણી થવાથી, મહારા સહૃદય ધર્મપત્નીના સ્મરણાર્થે, આ બીજી આવૃત્તિ જન સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે. આજ્ઞા છે કે આપણી સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ અર્થે પ્રયાસ કરનાર ગૃહસ્થો અને સત્રારીઓ આ સાહસને ઉત્તેજન આપી આ લઘુ પુસ્તકનો સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રસાર કરશે.

આપણી સ્ત્રીઓની જ્યાં સૂધી ઉન્નતિ થઇ નથી, જ્યાં સૂધી
તહેમની માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ થયો નથી, જ્યાં સૂધી તહેમને
માટે ઉપયોગી પુસ્તકોનો અભાવ છે, ત્યાં સૂધી દેશોદ્યની આશા
અરણ્ય રૂઢન સમાન છે. ભવિષ્યમાં આ સાધની સન્નારીનું વિસ્તૃત
જીવનચરિત્ર ઉપસ્થિત કરી ગુર્જર પ્રજાને એક આદર્શ દામ્પત્ય જીવ-
નની ઝાંખી કરાવવા ઇચ્છા છે. પ્રભુ તે પૂર્ણ કરે !

ખાડીયા.
શ્રીરામજીની શેરી.
અમદાવાદ.

} શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત.

દેવી અધોરકામિની.

(એક જીવનચરિત્ર)

આજથી લગભગ ત્રણ વર્ષ ઉપર ‘ સ્ત્રી યોધ ’ માસિકના સ્થા-
રક અંક માટે ‘ ભક્તિ અને સેવા ’ સંબંધી એક લઘુ લેખ લખતાં,
આપણા દેશની સ્ત્રીઓને માટે મહં સેવા ધર્મની આવશ્યકતા બતાવી
હતી. સેવાસદ્દનના પરાપકારી ખાતાની યોજના આપણા દેશભક્ત
વિદ્વાનોને હાથે એ સમયે ઘડાઇ રહી હતી. આજે તે શુભખાતું
સ્થપાયારને ત્રણેક વર્ષનો અરસો થઈ ચૂક્યો છે. આપણી કેટલીક ભાર-
તવાસી જ્ઞેનોએ પવિત્ર સેવાત્રતને પોતાની ઈચ્છાથી અપત્યાર કર્યું
છે; તો તેમની આગળ એક એવાં સન્નારી કે જ્ઞેમણે એવા કોઈ પણ
મંડળનું અસ્તિત્વ નહીં છતાં, માત્ર પોતાના અંતરની દૃઢ ઈચ્છાથી
પ્રેરાધને, સંસારમાં રહેવા છતાં પણ, પોતાનું સમસ્ત જીવન ‘ સેવા ’
કાર્યમાં સમર્પણ કર્યું હોય તેમનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર રજૂ કરવું કાંઈ
અસ્થાને નહીં ગણાય.

એવાં એક સન્નારી બંગાળા પ્રાન્તમાં થઇ ગયાં છે. તેમનું
નામ દેવી અધોરકામિની હતું. તેમના પતિ શ્રીયુક્ત પ્રકાશચન્દ્રરાય
ખિહાર પ્રાન્તમાં એક જાણીતા ગૃહસ્થ છે. પ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મઉપદેશક બાલુ
કેશવચન્દ્રસેનના એ પરમમિત્ર હતા. સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચન્દ્ર મજૂમદાર
પણ તેમના જળરા દોસ્ત હતા. અને સાધારણ બ્રાહ્મસમાજના
હાલના આચાર્ય પૂજ્ય શ્રી શિવનાથ શાસ્ત્રી તેમને પોતાના સગા-
ભાઈના જેટલું મ્હાલ્ય છે. તેમના પુત્ર શ્રીયુક્ત સુબોધચન્દ્રરાય કલકત્તા
હાઇકોર્ટમાં એરિસ્ટરનો ધંધો ચલાવે છે. પ્રકાશચન્દ્ર એક પરમભક્ત

છે. ભક્તિરસથી ઝળકી રહેતા, હસતા મ્હેરા સાથે જ્ઞહારે એ બંગાળામાં બ્રાહ્મસમાજ સ્ત્રી પુરૂષોની આગળ ઉભા રહે છે ત્હારે ધણા કેળવાયલા પુરૂષો ત્હેમના ચરણની રજ ગ્રહણ કરીને પોતાને કૃતાર્થ માને છે. પણ બંગાળાના બ્રાહ્મસમાજોની બહાર એમનું નામ જોઇએ તેટલું જાણીતું નથી. એ એક ડેપ્યુટિ કલેક્ટર હતા. મ્હોટો માનવંતો હોદ્દો અને જોઇતું ધન એ મેળવી ચુક્યા છે, પણ ત્હેમની આગલી વયમાં જે દુર્લભ સ્ત્રીરત્ન ત્હેમણે મેળવ્યું હતું, ત્હેની સરખામણીમાં ત્હેમની બધી માલમિલકત તુચ્છ છે. એ સ્ત્રી અધોરકામિની, ત્હેમના જીવનનાં અને ત્હેમના ધર્મપથનાં સાચાં સાધી હતાં. જેવી રીતે પુષ્પવાળાં વૃક્ષો પોતાના સુંદર પુષ્પવડે આખા બગીચામાં સુગંધી ફેલાવે છે, તેવીજ રીતે આ ભક્તિમતી નારીએ પોતાના હૃદયનાં ભક્તિરૂપી પુષ્પોવડે સ્વામીના કંટકમય માર્ગને સુગંધીથી આચ્છાદિત કર્યો હતો. ત્હેમને લીધે ત્હેમના સ્વામીનો જીવનમાર્ગ ધણીજ સુંદર અને ત્હેમની સંસારયાત્રા ઘણીજ આનંદજનક બની હતી.

આ સંસારમાં સ્ત્રીપુરૂષોમાં ગુણનાં કળેડાં ધણીવાર જોવામાં આવે છે. વિદ્વાન અને સાહિત્યપ્રેમી પુરૂષને કાળા અક્ષરને કુટ્ટી મારે એવી સ્ત્રીસાથે, ભક્તને કંકાસીઆ સ્વભાવની કંકશા સાથે, ઉદાર દીલના સખાવતી ગૃહસ્થને કંજુસ સ્ત્રી સાથે, અને ધાર્મિક સુધારકને સાંકડા વિચારવાળી અધમ સ્ત્રી સાથે પાનું પડ્યું હોય એવા બનાવો કાંઈ વિરલ નથી.

બગીચામાં જે અનેક લતાઓ વૃક્ષને વળગી રહે છે ત્હેમાંની કેટલીક એવી હોય છે કે જ્ઞેના ભારને લીધે વૃક્ષો શક્તિહીન થઇને પડી જાય છે, ત્હારે કેટલીક એવી પણ નાજુક વેલડીઓ હોય છે, કે જ્ઞેનાં રંગમેરંગી પુષ્પો અને હરિયાળાં સુંદર પલ્લવોને લીધે વૃક્ષની શોભા સો ગણી વધી જાય છે. ~~ત્હેવીજ~~ રીતે આ સંસારમાં એવાં પણ અનેક સ્ત્રીરત્નો હોય છે કે જ્ઞેમના હૃદયની મધુરતા અને અંતરની પ્રીતિ તથા પવિત્રતાને લીધે પતિનો સંસાર સ્વર્ગ રૂપ બની જાય

છે. એવીજ પુણ્યશાળી નારીઓની માફક દેવી અધોરકામિની પોતાના હૃદયની મહત્તા અને ઉચ્ચ ગુણોના મહિમાવડે સ્વામીને સૌભાગ્યવાન કરી ગયાં છે.

અધોરકામિનીનું કર્મજીવન અવસાન પામ્યું છે. તહેમણે આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો છે; પણ એમના પતિનો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે એમને મૃતદેહ માટીમાં મળી જવા છતાં પણ તહેમનો અમર આત્મા સ્વામીને તહેમના કાર્યમાં સહાય કરે છે. પત્નીને માટે આટલો બધો ઉચ્ચભાવ હોવાથી તહેમણે તહેમનું એક જીવનવૃત્તાંત પ્રગટ કર્યું છે. આ અન્ય ઘણી શિક્ષણ યોગ્ય વાતોથી ભરપુર છે અને ઉચ્ચ કેળવણી, ઇશ્વરભક્તિ અને સ્વામીની સહાયતા મેળવ્યાથી એક નારીજીવન પ્રભુભક્તિ, વૈરાગ્ય, અને સેવાના વિષયમાં ફેટલું ઉત્તર થઈ શકે છે એ તે ઉપરથી સહજ જણાઈ આવે છે. એ સદ્ગુણસંપન્ન ભક્તિમતી, તેજસ્વી નારીના જીવનનું વિવરણ ઘણાજ સંક્ષેપમાં હમે નીચે ઉતારીએ છીએ.

૨.

બગાળી સંવત ૧૨૬૩ ના વૈશાખ માસમાં એટલે ઇ. સ. ૧૮૫૪ ની સાલમાં ચોવીસ પરગણામાં આવેલા શ્રીપુર ગામમાં દેવી અધોરકામિનીનો જન્મ થયો હતો. તહેમના પિતા એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ હતા. પૈસે ટકે પણ સુખી હતા. ઉંચું કુળ અને પૈસા બંને હોવાથી કન્યાને માટે યોગ્ય વર મેળવવામાં એમને કાંઈ મુશ્કેલી નહીં નહીં, અને એ સમયના રિવાજ મુજબ દસ વર્ષની બાળવયમાં જ અધોરકામિનીનું લગ્ન પ્રકાશચન્દ્ર સાથે થઈ ગયું.

વિવાહ થતાં પહેલાં એક કૌતુકજનક બનાવ બન્યો હતો. બાળક કન્યાને જન્હારે પોતાનો વિવાહ મળ્યાની ખબર પડી ત્હારે તહેને વર જોવાની જીજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ. વરને ઘેર જમવા તેડયો હતો ત્હારે એ વરને જોવાની હોંશમાં અગાશી ઉપર ચઢી. અને વરને જોઈને

કાંઠ એવું ભાન ભૂલી ગઈ કે એકદમ અગાશી ઉપરથી નીચે પડી ગઈ; પણ પ્રભુએ ત્હેને બચાવી લીધી.

અધોરકામિની પોતાના પાછલા જીવનમાં લોકસેવાને માટે જે આત્મ-સમર્પણ કરી શક્યાં, સેવાને પોતાનો સ્વાભાવિક ધર્મ બનાવી શક્યાં, ત્હેનો આભાસ બચપણથીજ થયો હતો. જ્યારે એ દસ વર્ષનાં હતાં ત્યારે ત્હેમનો ભાઈ શીતળાના રોગથી પીડાતો હતો. એ સમયે અધોરકામિનીએ પોતાના શરીરને તુચ્છ ગણીને જીવને જેખમે પણ એ એપી રોગમાં એની બહુ સેવા ચાકરી કરી હતી. એટલી ન્હાની વયમાંજ એ સાસરે આવીને સાસુજીને મદદ કરવા લાગ્યાં હતાં, અને સુંદર સ્વાદિષ્ટ ભોજન બનાવતાં શીખ્યાં હતાં. ત્હેમનું ધરકામ જોઈને બધાને સંતોષ થતો હતો. એ વખતે જ એમના સ્વભાવમાં તેજસ્વિતા જણાઈ આવતી. ધરના ચાકર નોકરો ઘણીવાર ધરની ન્હાની વહુ ઉપર પોતાનો રોફ બતાવવા જાય છે. એવુંજ એક વખત અધોરકામિનીના પ્રસંગમાં બન્યું. ધરની નોકરડીએ ત્હેમને નકામી ગાળો દીધી. બાળક વહુથી એ સહન કરી શકાયું નહીં અને સ્ત્રીઓને ઉચિત શબ્દોમાં એને ખૂબ ઝાટકી નાંખી.

વિવાહ થયા પછી કેટલાંક વર્ષ બાદ પ્રકાશચન્દ્રે બ્રાહ્મધર્મ ગ્રહણ કર્યો. એ સમયે અધોરકામિની કાંઠ વધારે બધ્યાં ગણ્યાં નહોતાં; પણ એમણે સાધારણ યુદ્ધિના બળવડે પતિના ધર્મને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ગણ્યો; એવી રીતે સ્વામીના નવધર્મને અનુસરવાથી એમને એક સખ્ત કસોટીમાં કસાવું પડ્યું. કારણ કે એ સમયે એ તરૂણ કુળવધુ ધરની વડિલ સ્ત્રીઓને તાબે હતાં; છતાં પણ એમને ધરની ચાલતી આવેલી રૂઢીઓની વિરૂદ્ધ ચાલવું પડતું. વળી આટલા માટે એમને ગામની સ્ત્રીઓનાં મહેણાં પણ કાંઠ ઓછાં સાંખવાં પડ્યાં નહોતાં.

ત્યારબાદ પ્રકાશચન્દ્રે ‘હરિનાભિ’ સ્કૂલના બીજા માસ્તર નીમાયા; અને પત્નીને લઈને તેઓ નોકરીએ લાગ્યા. એ સમયે પંડિત શિવનાથ

શાસ્ત્રી એ નિશાળના હેડ માસ્ટર હતા. હેમની સાથે ઉપાસનામાં સામેલ રહેવાથી તથા હેમના કુટુંબના સમાગમમાં આવવાથી અધો-રકામિનીને ધણે લાભ થયો. શાસ્ત્રી મહાશય સાથે એમને એવો ધાડો સંબંધ બંધાયો કે જ્યારે પ્રકાશચન્દ્રની બદલી “મતિહારી” થઈ ત્યારે વિદ્યાય વખતનો દેખાવ ધણેજ કશ્ચોત્પાદક હતો.

મતિહારી જઈને અધોરકામિની સ્વામીનાં શિષ્ય બન્યાં; સ્વા-મીની પાસે ધર્મનું શિક્ષણ મેળવીને, સાધનાનો આરંભ કર્યો; એ સ-મયે એમની આર્થિક સ્થિતિ સારી નહોતી. પણ પારસમણિના સ્પ-ર્શથી જેમ લોહું પણ સુવર્ણ થઈ જાય છે તેમ ધર્મના સ્પર્શથી હે-મનું ચિત્ત નિર્મળ અને ઉદાર થઈ ગયું. સુવર્ણના અલંકારોથી દેહને ખડકવાનો શોખ હેમણે ઓછો કરી નાંખ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૮૭૭ ની સાલમાં લોકોને અનનું કષ્ટ છે એ વાત સાંભળીને હેમણે પોતાના હાથની સોનાની બંગડીઓ જરા પણ ખેદ વગર દુકાળ ફેડમાં દાન કરી દીધી હતી.

સંસારપથની કડોરતાનો હેમને ધામે ધામે અનુભવ થવા લાગ્યો. પોતે અબળા, ધરનો ભાર ઉઠાવનાર ગૃહિણી, તથા સંતાનોની જનની હતાં, છતાં પણ ગૃહલાગી ઋષિઓ જાહેની વાંચના કરે એવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિની હેમને અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ. કડોર સાધના વગર આ અભિલાષ કેવી રીતે પૂરો થાય ? એટલા માટે હેમણે કડોર સાધનાનો આરંભ કર્યો. સૌથી પહેલાં તો સ્ત્રીઓમાં કુદરતી રીતે રહેલી સુખની લાલસા સાથે એમને સંગ્રામ કરવા પડ્યો. એ દૂરઅંદેશ બાધ સમજી શક્યાં હતાં કે ભક્તિનું અમૃતમય ઝરણું અને સંસાર એ બેની વચ્ચે વૈરાગ્યનું એક રેતાળ રણ પડ્યું છે. જે બહીકણ આદમી વૈરાગ્યની એ મરૂભૂમિને જોઈનેજ ભય પામે છે, હેમને માટે ભક્તિનો અમૃતરસ પીવાનો કોઈ પણ સંભવ નથી. પણ જે સાહસિક મનુષ્યો નિડર થ-ઈને એ મરૂભૂમિને ઓળંગી જાય છે તેજ નિર્મળ ઝરણાનું જગપાન કરીને ભક્ત થવા પામે છે. કુદરતે દેવી અધોરકામિનીને એક દુર્બળ

બંગાળી અમળા બનાવ્યા છતાં પણ લેમના અંતઃકરણમાં તેજતું સ્ફુરણ કરાવવામાં કાંઈ કચાશ નહોતી રાખી. એથી જ એમણે વૈરાગ્યના માર્ગમાં ચાલવાનું સાહસ કર્યું. અંગકિપરનાં સુંદર વસ્ત્ર આલુષણોનો ત્યાગ કરીને લેમણે સાદાં વસ્ત્ર પહેર્યાં. આ અવસ્થાને લક્ષમાં રાખીને આત્મ પ્રકાશચન્દ્રે પોતાની પત્નીને ‘શુદ્ધસ્થ વૈરાગિની’ શબ્દથી સંબોધન કર્યું છે.

એક સમયે દેવી અધોરકામિની કલકત્તે ગયાં હતાં. તે વખતે લેમની ઈશ્વરોપાસના તરફની પ્રીતિ જોઈને મહાત્મા કેશવચન્દ્રે અન્ય સ્ત્રીઓને શીખામણુ દીધી હતી કે આ નવી આવેલી બાઈ પાસેથી લેમને ઉપાસના ઉપરનો પ્રેમ શીખો.

કલકત્તાથી પાછા ફરતી વખતે અધોરકામિનીએ કેશવચન્દ્રને કહ્યું કે મહને ભુલશો નહીં. કેશવચન્દ્રને લેમના ઉપર એટલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી કે લેમણે પ્રસન્નવદને કહ્યું, ‘ભુલાય ખરું કે ?’

પ્રકાશચન્દ્રની મતિહારીથી બદલી થઈ જવાથી તેઓ બાંકીપુર ગયાં. લેમણે ઘણા સમય સુધી બાંકીપુરમાં ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટનો ઓફિસ ભોગવ્યો હતો, એટલે બાંકીપુર અધોરકામિનીનું કર્મક્ષેત્ર બન્યું. એ સમયે પોતાના વખતનો એ કેવો સદુપયોગ કરતાં હતાં તે લેમના સ્વામીના નીચેના વર્ણન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. પ્રકાશચન્દ્ર લખે છે. “દેવી ! એ સમયે આપણું દૈનિક જીવન કેવું તપસ્યામય હતું તેનું સ્મરણ નથી આવતું ? દરરોજ સુદવારે પથારીમાંથી ઉઠતાં પહેલાં તું મહારી સાથે માતૃસ્તોત્ર ગાતી. ત્હારાદ પોતે ઉપાસનાની ઓરડીમાં સઘળી વસ્તુઓ તૈયાર કરતી. * * * નિઃશ્વપૂર્વક આસન ખીછાવીને મહારે માટે સહ જોતી. ઉપાસના થઈ રહ્યા પછી પ્રતિદિન એક ન્હાની પ્રાર્થના કરતી. ત્હારાદ રસોડામાં જતી. છોકરાં-ઓને ખવરાવી પીવરાવીને બળુવા મોકલતી. પછી પોતાના ખાવાનો બંદોબસ્ત કરતી. એની વચમાં કોઈ વખતે પડોશનાં બે ત્રણ ઘરની બાબતર પુછી આવતી. અને એમને કોઈ વાતની અડચણ હોય તો તે

દૂર કરતી. ખપોરે કાંઈ વાંચતી, અને કંઈ જવાનું હોય તો જઈ આવતી. સંતાનોને ખવરાવવા પીવરાવવાનું તથા કપડાં લત્તાં પહેરાવવાનું કામ સદા પોતાને હાથેજ કરતી. રહાંગે રસોઈ કરીને છોકરાંઓને જમાડીને લહેમને ભણવાનો અંદોજ કરી આપતી, ત્હારખાદ આપણે બન્ને જણાં ઈશ્વરનાં ભજન ગાતાં. જે નવું સાધન કરવાનું હોય તે કરતાં. આહાર કરી રહ્યા પછી પાછાં ભજન ગાતાં એ ઉપરાંત બીજાં કેટલાંએ નિયમો પાળતાં.”

ત્હારખાદ અધોરકામિનીને એક સખ્ત કસોડીમાં કસાવું પડ્યું, એ મર્મભેદી કહાણી આખી કહેવા બેસીએ તો એક ત્રિયોગાન્ત નવલકથા થઈ જાય. કલ્પિત નવલકથાઓમાં જે ઘટનાઓ વાંચીને આપણે આંસુ પાડીએ છીએ તેવીજ ઘટના અધોરકામિનીના કુટુંબમાં ખરેખર બની. એ ઘટનાનો સાર નીચે મુજબ છે.

અધોરકામિનીની મ્હોટી દીકરીનું નામ સુસારવાસિની હતું. લેના સમાગમમાં આવનાર એક વિદ્વાન્ ગૃહસ્થ કહે છે કે “લેની મધુર ઉપાસનામાં સામેલ થઈને હું કૃતાર્થ થયો છું. લેના આત્મત્યાગ અને સેવાને નજરોનજર જોઈને મ્હને લેને માટે ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ છે.”

આ સુસાર જ્ઞહારે તરુણી હતી ત્હારે વૃન્દાવન નામના એક યુવકના પ્રેમ તરફ આકર્ષાઈ. સુસારના પિતાને ખબર પડતાં એમણે પુત્રીની ઇચ્છાનુસાર લેનો વિવાહ કર્યો; વૃન્દાવન સાથે સુસારનાં લગ્ન થઈ ચુક્યાં. વૃન્દાવન કાંઈ દુર્ગુણી યુવક હતો, એમ પણ નહોતું. વળી એ વખતે વૃન્દાવનને બધા ધર્મોત્સાહી યુવક ગણતા હતા. તો એવા યુવકના પ્રેમપાશમાં આ સરળ હૃદય બાળા પડે તો એમાં અસ્વાભાવિક શું હતું ?

પણ માણસનું મન કાંઈ હમેશાં એક સરખું નથી રહેતું. વૃન્દાવને આહધર્મ પ્રમાણે લગ્ન કર્યો અને તે વિવાહના કાયદા મૂજબ કચેરીના રજીસ્ટરમાં નોંધાઈ પણ ગયાં. છતાં થોડા દિવસ પછી લેણે

બ્રાહ્મસમાજનો ત્યાગ કર્યો; ત્હેની સાથે સાધ્વી પત્ની સુસારનો પણ ત્યાગ કર્યો ! અને એટલુંજ નહીં, પણ એ નિર્ભળ દેખાતા યુવકે ધર્મશીલા પત્નીના નિર્ભળ પ્રેમને તરછોડીને ફરીથી એક હિન્દુ બાલિકા સાથે લગ્ન કર્યું !

એવે સમયે એ પ્રેમમયી, કામળહૃદયા ધૈર્યશીલા, અને ઇશ્વર-પરાયણ સુસારવાસિનીએ શું કર્યું ? ત્હેણે ધાર્યું હોત તો બ્રાહ્મ ધર્મના કાયદાથી વિરુદ્ધ જઈને ખીજવાર લગ્ન કરવા માટે પતિને સંજ્ઞ કરાવી શકત; અને ત્હેના ખીજ લગ્નને ગેરકાયદે ઠરાવીને રદ કરાવી પણ શકત. કારણ કે બધા જાણે છે કે બ્રાહ્મ કાયદા પ્રમાણે લગ્ન રજીસ્ટર કરાવ્યા પછી એક ઐરીની હયાતીમાં ખીજું લગ્ન થઈ શકતું નથી. પણ સુસારના મનમાં એવા વિચાર આવ્યાજ નહીં; સ્વામીની વિરુદ્ધ ત્હેણે એક શબ્દ પણ કહાડ્યો નહીં. એટલુંજ નહીં પણ સ્વામી ઉપરનો પોતાનો પ્રેમ લેશ માત્ર ત્હેણે ઓછો થવા દીધો નહીં. પણ પતંગીઉં જેમ પોતાને બચ્ન કરનાર અગ્નિમાં ફરીફરીને પડે છે તેમ સુસારવાસિનીએ પતિ તરફથી આવડું દુઃખ પડ્યા છતાં પણ ત્હેનેજ પોતાનો સમસ્ત પ્રેમ સમર્પણ કરવા ધાર્યું.

સુસાર આજે આ જગતમાં નથી. ત્હેણે ધણું વર્ષો બ્રહ્મચારિણી મોગિનીને વેશેજ જનનીનું અધુરું કામ પુરું કરવામાં ગાળ્યાં હતાં; અને ઇશ્વરને આત્મ સમર્પણ કરીને સેવા વ્રત ધારણ કરી, પોતાનું આયુષ્ય અન્ય બાળકીઓના કલ્યાણને માટે ગાળીને માટીનો દેહ માટીમાં મેળવી દીધો.

હાય ! એટલી નાનુક વયમાં એના હૃદયને કેવો કારી ધા લાગ્યો ! સાધના અને સેવામાં પોતાના હૃદયને પરોવવા છતાં પણ એ તીવ્ર ધા સહન કરી શકી નહીં અને ત્રીસ વર્ષ પુરાં થતાં ન થતાંમાં તો એનું શરીર દારૂણ રોગની રહામે ટકર નહીં ઝીલી શકવાથી મૃતી પડ્યું.

આજ સુસારવાસિની આ જગતમાં નથી એ વાત ખરી છે. પણ એની 'ડાયરી'—નોંધપોથી હજુ આપણી સમક્ષ છે. એ વાંચવાથી પથરની છાતીવાળા મનુષ્યનું હૃદય પણ પીગળે છે. ડાયરીમાં એક સ્થળે એણે લખ્યું છે:

“આજ મહારા જીવનનો કેવો દિવસ ! આજ બપોરે ખબર પડી કે મહારા સ્વામીએ ફરીથી લગ્ન કર્યું છે. કેવો ધા ! વિચાર આવે છે કે આજ મહારી બહાલી મા મોડયમાં ધાલીને દિલાસો ન આપતી હોત તો હું રોઈ રોઈને માથું કુટીને મરી જાત. હવે હું જગતજનનીને શરણે પડી છું.”

ડાયરીમાં બીજી જગ્યાએ આ પ્રમાણે લખ્યું છે: ૧૮૯૧-૭ મી અક્ટોબર x x આજ ચાર વર્ષ થયાં વિખુટી પડી છું. કેવળ માજીની* કૃપાથી જીવું છું. ધન્ય ! માજીની ઈચ્છા એવી હોય તો એમજ થાઓ.

૧૮૯૧-૧૯ મી નવેમ્બર. x x x ‘આજ મહારા સ્વામીનો જન્મદિવસ છે. માજીના ચરણમાં સોસોવાર ઉપકાર સહિત સ્મરણ કર્યું કે આજે એમનું ૨૬ મું વર્ષ બેઠું. ધન્ય માજી ! ધન્ય ત્હમરો સ્નેહ ! આ નવજીવનના દિને એમના આત્માને ત્હમારી તરફ ખેંચો.’

જીનો કેટલો જખરો પ્રેમ અને કેટલી આશ્ચર્યકારક સહન-શીલતા ! ! ચાર વર્ષથી જે સ્વામીએ વગર વાંકે પોતાનો પરિત્યાગ કર્યો છે ત્હેના મંગળને માટે ઈશ્વરપ્રાર્થના ? ધન્ય ! હિન્દુ નારીનું હૃદય ખરેખર દૈવી છે !

વાચક બહેનો ! વિચાર કરો કે જે ‘સમયે કન્યા સુસારવાસિનીનો ત્હેના ધણીએ પરિત્યાગ કર્યો, તે વખતે ત્હેની સ્નેહમયી જનની

* આ સ્થળે અને હવે પછી દેવી અધારકામિની અને ત્હેમનાં પુત્રીએ ‘માજી’ શબ્દનો પ્રયોગ ઈશ્વરને સંબોધીને કર્યો છે. આચાર્યશ્રી કેશવચન્દ્ર-સેન ઉત્તરાવસ્થામાં પ્રભુને માતા રૂપે સંબોધવાનું પસંદ કરતા હતા.

અધોરકામિનીની શી દશા થઇ હશે ! એક દિવસનું દુઃખ નહોતું, મહિના બે મહિનાનું દુઃખ નહોતું; પણ રાતને દિવસ આખી જાગી સૂધી પુત્રીની આ દુર્દશા દેવી રીતે જોઇ શકાય ! માનો પ્રાણ આ દુઃખ સહન કરી શકે ? પણ દેવી અધોરકામિનીએ આ સમયે પણ સંપૂર્ણરીતે ઈશ્વર ઉપરજ પોતાના આધાર રાખ્યો હતો. ઈશ્વરે હૈમની પ્રાર્થના સાંભળીને હૈમના હૃદયમાં એક અપૂર્વ શક્તિનો સંચાર કર્યો. આ ઐશ્વરી શક્તિની સહાયતાથી એ નિર્જળ બાઇએ ધીરજ ધરીને પોતાના કામમાં મન પરાવળ્યું. આ સમયે અધોરકામિની લખનૌ શહેરમાં એક અસંભવ જણાતા કામને સંભવિત કરવામાં પરાવાયાં હતાં. પણ હૈમનું વર્ણન કરતા પહેલાં એમના કઠોર વૈરાગ્ય અને સાધનાની વાત કહીશું.

અધોરકામિનીએ અંગનાં આભૂષણોનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ વખતે માથાના કેશ કપાવી નાંખીને સુખલાલસાનું બાકી રહેલું ચિર્ન પણ કાઢી નાંખ્યું. પણ આ તો બહારનો વૈરાગ્ય હતો. સંકલ્પ કર્યો કે જે પ્રિયતમ સ્વામીના પ્રેમ વગર એક ઘડી પણ રહી નહોતાં શકતાં, જહેમને જોઇને હૈમનું ચિત્ત ચંચળ થઇ જતું હતું, તે સ્વામીની સાથે હવે બહારનો કાંઇ પણ સંબંધ નહીં રાખું. દ્રક્ત અન્તરનો પ્રેમ અને આત્મા સાથે આત્માનું સંમીલન કાયમ રહેશે. આ વખતે અધોરકામિનીનું વય માત્ર ૨૬ વર્ષનું હતું. હૈમણે સ્વામીની સાથે બ્રહ્મચર્ય અને વૈરાગ્ય વ્રત ધારણ કર્યો. નવવિધાન બ્રહ્મસમાજના એક પ્રચારક મહિમાજન ત્રેલોક્યનાથ મહાશયે આ વખતે ઉપાસનાનું કામ કર્યું.

હવેથી અધોરકામિનીને સાધન અને ભજનમાં સગવડ થઇ. કારણ કે આટલા દિવસ ન્હાનાં ન્હાનાં છોકરાંઓને લીધે સેવામાં અડચણ પડતી હતી. હવે એમના ખોળામાં કોઇ ન્હાનું બાળક આવીને ખેસવાનો સંભવ નહોતો. આ ઘટના પછી સાત વર્ષે હૈમનો આધ્યાત્મિક વિવાહ થયો.

આધ્યાત્મિક વિવાહ એટલે શું, હૈમો કાંઇક ખુલાસો કરવો જરૂરનો છે. મહાત્મા કેશવચન્દ્રસેન પોતે રચેલા 'નવ સંહિતા' નામના

અંધમાં એક કંઠણુ વ્રતનો ઉદ્દેશ્ય કરી ગયા છે. એ વ્રતનું નામ આધ્યાત્મિક વિવાહ છે. એ વ્રત લીધા બાદ પતિપત્ની આત્મામાં આત્મા મેળવીને પ્રભુસેવામાં જીવન સમર્પણ કરે છે. એટલા માટે એ અનુષ્ઠાનના આધારીઓમાં બેઠે હોય છે. જે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળવાને સમર્થ હોય તેમનેજ માટે એ વ્રત ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે. બીજાઓને માટે નહીં.

ઈ. સ. ૧૮૯૧ ની ૨૭ મી જાનેવારીએ પ્રકાશચન્દ્ર અને અધોરકામિનીનો આધ્યાત્મિક વિવાહ થયો. એને માટે એ બંને બુદ્ધ દેવના લીલાક્ષેત્ર રાજગિરી તીર્થમાં ગયાં હતાં. એ તીર્થમાં જઈને પેલાં પ્રકાશચન્દ્ર અને તેમની સ્ત્રીએ મુંડન કરાવ્યું. ત્યાર બાદ ઉપાસના કરવામાં આવી અને તેમનું આધ્યાત્મિક લગ્ન સંધ્યાઈ સુધ્યું.

એ શુભ પ્રસંગે શ્રીયુક્ત યજ્ઞિદાસ નામના એક બંગાળી વિદ્વાન હાજર હતા. એ ગૃહસ્થ એ સંબંધમાં પોતાની ડાયરીમાં લખે છે:- ઉપાસના-સ્વર્ગની ઉપાસના. આજ એક મહાન કાર્ય થયું. ભક્તિભાજન પ્રકાશ બાપુ અને તેમની બાર્યા અધોરકામિની આધ્યાત્મિક વિવાહ-સૂત્રથી બંધાયો. xxx આ કાર્ય જોઈને બધાના મનમાં એક સ્વર્ગીય બાવ વ્યાપી ગયો. હમણાં પ્રકાશ બાપુની વય ૪૪ અને અધોરકામિનીની ૩૬ વર્ષની છે.

હવે અધોરકામિનીના લખાણો જવાની વાત કહીશું. આટલા દિવસ એમણે ભક્તિમાર્ગમાં સાધના, સ્વામી અને સંતાનોની સેવા તથા બાંકીપુરની અનેક રોગી અને દુઃખી નારીઓની સેવા કરવામાં શ્રાવ્યો હતાં. હવે દેશસેવાના કાર્યમાં આત્મ સમર્પણ કરવાનો તેમને અભિલાષ ઉત્પન્ન થયો. અથવા એમ કહો કે ઈશ્વરે તેમને એ કામ તરફ પ્રેરણા કરી. ઈશ્વરની આજ્ઞા માનીને એ પરાંપકારના કર્મક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાને આકુળવ્યાકુળ થઈ ગયાં. પણ દેશના કયા કાર્યમાં હાથ ધાલવો ? સાધનમાં સિદ્ધિ મેળવ્યા છતાં પણ એ કોમળ હૃદય નારી હતાં. નારીઓને માટે કયું કર્તવ્ય શ્રેષ્ઠ છે ? તેમણે થોડા

સમયમાંજ પોતાને માટે કામ પસંદ કર્યું. જોયું કે બિહારમાંતમા સ્ત્રીજાતિની ઘણી દુર્દશા છે. ત્હેમને બણવા ગણવાનાં કાંઈ સાધન નથી અને બણ્યા ગણ્યા વગર સ્ત્રીજાતિની ઉન્નતિ થવાનો સંભવ નથી. નિશ્ચય કર્યો કે છોકરીઓને માટે એક સારી નિશાળ અને બોર્ડિંગ હાઉસ ઉઘાડવાં અને ત્હેનો ભાર પોતે ઉઠાવવો. પણ એને માટે ખર્ચ અને શિક્ષણની જરૂર હતી. વિચાર્યું કે પૈસાનું તો પછીથી થઈ પડશે. પણ શિક્ષણ આપવાને તથા બોર્ડિંગ ચલાવવાને માટે પ્હેલાં મ્હારેજ શિક્ષણ લેવું પડશે. એ વિચારથી પ્રૌઢ વયમાં એ લખનૌ બણવા ગયાં. બધા કહેવા લાગ્યાં કે આ શું કૌતુક? સ્વામી અને છોકરાં-ઓને મુકી દધને ત્હમે લખનૌ બણવા જશો? તેથી થવાનું શું? ત્હમે અળણી મડમોની સાથે કેવી રીતે રહી શકશો? અને આટલી ઉમરે અંગ્રેજ આવડવાનો સંભવ છે? એ ટીકા કરનારાઓને ખબર નહોતી કે અધોરકામિનીને માટે ‘અસંભવ’ શબ્દજ મિથ્યા હતો. સ્વામીને ધરસંસારનો વહીવટ સોંપીને એ લખનૌ ગયાં. ત્હાંની બોર્ડિંગ હાઉસની ઉપરી મડમ એક અંગાળી રમણીનું સાહસ, મનો-બળ, અને કર્મોત્સાહ જોઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગઈ. ત્હેણે કહ્યું ‘મિસિઝ રાય! ત્હમે બોર્ડિંગમાં રહેવાનું તો કહ્યું છે, પણ એમ કરવાથી ત્હમારાથી આ ઉમરે બોર્ડિંગ હાઉસના બધા નિયમો પળાશે નહીં.” અધોરકામિનીએ કહ્યું “ના એમ નહીં. હું વિદ્યાર્થી થઈને અત્રે શિક્ષણ મેળવવા આવી છું એટલે મ્હારે બોર્ડિંગહાઉસના બધા નિયમો પાળવાજ પડશે.”

લખનૌ જવાના થોડા દિવસ બાદ ત્હેમનો મ્હોટો છોકરો સુબોધ ધણો માંદો પડ્યો. આ સુબોધ તે હાલના કલકત્તાના બેરિસ્ટર મીસ્ટર એસ. સી. રાય. પણ એ વખતે એ બાળક હતા. ત્હેમનો તાવ, ૧૦૫ ડિગ્રીથી એકદમ ૯૭ ડિગ્રી આવીને ઉભો. તરતજ લખનૌ ખબર આપવામાં આવી. બીજી વખતે ગમે તેટલું ધૈર્ય રાખનારી આપણી સ્ત્રીઓ છોકરાંઓની માંદગી વખતે ઘણી ગભરાઈ જાય છે; પણ

અધોરકામિનીએ પોતાના પ્યારા સંતાનને ઇશ્વરની કૃપા ઉપર છોડીને ચિત્તને સ્થિર રાખ્યું. એ દિવસની ડાયરીમાં લખે છે:—

‘સુખોદના મંદવાડની ખબર સાંભળીને ત્હેને માજીના ખોળામાં સોંપ્યો. ઘણોજ આરામ.’

અધોરકામિનીએ લખનૌથી પોતાના સ્વામીને જે પત્રો લખ્યા હતા તે ઘણાજ ઉત્કૃષ્ટ છે. એ વાંચતાં ત્હેમની સ્વામી તરફની નિષ્કામ પ્રીતિ જોઈને જેટલો વિસ્મય થાય છે તેટલુંજ ત્હેમની ધર્મ-નિષ્ઠા, ઉદ્યોગ, અને અનુપમ ઇશ્વરભક્તિ જોઈને ત્હેમને એક નમુના રૂપ સ્ત્રી કહેવાનું મન થાય છે. એક પત્રમાંથી કેટલોક ભાગ નીચે ઉતારીએ છીએ:—

‘ત્હમે જે કાંઈ કહેશો તે જીવસટ્ટે કરવા હું યત્ન કરીશ. આટલા દિવસ ત્હમારાથી ભિન્ન હતી. હવે આપણે આધ્યાત્મિક વિવાહથી બંધાઈને એક રૂપ થયાં છીએ. એવું કયું કાર્ય છે કે જ્હોને માટે મા આપણને કહે અને આપણે ના કરી શકીએ? ન કરી શકીએ તોપણ કરી તો જોવુંજ જોઈએ. જે આપણે હાથે કામ કરાવવાની ત્હેની ઇચ્છા હશે તો એ કામ અવશ્ય પાર પડશે. xxx સઘળું લોહી આપીને પણ માજીની ઇચ્છા પૂર્ણ નહીં થાય? x x જે સાધન પૂર્ણ કરવાને માટે માએ જન્મ આપ્યો છે તે કાર્ય પૂર્ણ થતાં કેટલું સુખ મળશે તે ત્હમે કહી શકશો, અને કહેવાની ઇચ્છા પણ નહીં થાય’ કારણ કે માજીની નિકટ જતાં જઈશું તેટલાંજ વધારે પાસે જવાની ઇચ્છા થશે. નિકટપણાને શું હદ છે?’

આ કાગળમાં સઘળું લોહી આપીને પણ પ્રભુની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા સંબંધી જે વાક્ય છે ત્હેના ઉપર ધ્યાન આપો. કોમળ સ્ત્રી-જાતિને મ્હોંએ એવા શબ્દો વિરલજ સાંભળવામાં આવે છે. મનુષ્યોના હિતને માટે કોઈ નારી આ પ્રમાણે સ્વાત્માર્પણ કરવા તૈયાર થાય એવાં દષ્ટાંત આ દેશમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે.

અધોરકામિનીને સંસારમાં સ્વામી, પુત્ર, પુત્રી બધુંએ હતું. છતાં પણ સંસારમાં આસક્તિ નહોતી. હૃદયની સાથે ધોરસંગ્રામ કરીને હૃદયે એ આસક્તિને હટાવી મુકી હતી. એ સંગ્રામની કહાણી ‘અધોર પ્રકાશ’ ગ્રંથમાં લખી છે. હમે આજ એમાંના એકજ દિવસની ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરીશું.

લખનૌ ખોડિંગ હાઉસમાં અધોરકામિની એક દિવસ માંઢાં પડ્યાં એ વખતે એમના મનમાં તરંગ ઉઠ્યો કે ‘આજે પ્રભુની આજ્ઞા થાય તો હું દેહલાગ કરવા તૈયાર છું કે નહીં? કોઈને માટે આસક્તિ છે કે નહીં? મને જવાબ આપ્યો ‘કોઈને માટે આસક્તિ નથી, આટકારે પણ પ્રયાણ કરવા તૈયાર છું.’

આ બધી ઉક્તિઓ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે એ ખરેખરા ધર્મશાળ્યમાં પ્રવેશ કરવા પામ્યાં હતાં; એમ ન હોત તો સંસારી મનુષ્યમાં આટલી વિરક્તિ કેવી રીતે આવે?

૪.

દેવી અધોરકામિનીનું લખનૌ ખાતેનું શિક્ષણ લગભગ સમાપ્ત થઈ ગયું હતું. હવે એ બિવિષ્યના કાર્યક્રમની કલ્પના કરવા લાગ્યાં. સૌન્દર્યની કલ્પનાથી કવિના હૃદયમાં જેવી રીતે ભાવરસ ઉછળે છે તેવીજ રીતે કર્મની કલ્પનાથી અધોરકામિનીનું હૃદય આનંદ ઉચ્છવાસથી ઉભરાવા લાગ્યું. એ સમયે એ ડાયરીમાં લખે છે:—

આ તો કામનો પાયો નાંખાયો. કેટલું કામ થશે તે કહી શકાતું નથી. કેમ કરીને થશે તે પણ જાણતી નથી, પણ કરવાથીજ કામ પાર પડશે. એક ઉપાસના ગૃહ, એક છોકરીઓની નિશાળ, એક દુઃખિતોનું આશ્રમ, એક વિદ્યાર્થીઓનું આશ્રમ એટલું સ્થાપવું પડશે. નિશાળ તો ઘણી જલ્દી શરૂ થશે. હાલને માટે રૂ. ૧૦૦ નું માસિક ખર્ચ કરીશ. એક મહોટા મકાનની જરૂર છે. ૩૦ કે ૩૫ રૂપિયાનો મહિનો હોય તો—આખુની છોકરી એન્ટ્રન્સ પાસ થઈ છે તે

આવી શકે. હવે સમગ્રયું કે જ્ઞાનની કેટલી બધી આવશ્યકતા છે. કેટલી છોકરીઓ એ જ્ઞાનના અભાવે જડની માફક આહાર નિદ્રામાં વખત ગાળે છે. પૈસાને માટે મહેં કોઈ દિવસ ફિકર કરી નથી, અને કરીશ નહીં. જો ખરેખર માછીને કાજે મહારાથી કાંઈ કરી શકવાનું હશે તો અવશ્ય કોઈ પણ અભાવ નડશે નહીં.

આવી આવી ઉચ્ચ અભિજ્ઞાપાઓ સાથે લખનાનો અભ્યાસ પુરો કરીને અધોરકામિની સ્વામીની પાસે બાંકિપુર ગયાં. પણ બો-ડિંગના કષ્ટથી તથા બહુ કામ કરવાથી લેમનું શરીર ખીસકલ લેવાઈ ગયું હતું. પ્રકાશ ચન્દ્રે લેમને આ દશામાં જોઈને લખ્યું છે:- 'તહારા હાથ અસંકારશૂન્ય હતા, અને પહેરવેશ સાદો હતો, છતાં મહારી આગળ તું દિવ્યજ્યોતિ જેવી ઉજ્જવળ લાગતી હતી. આ તહાં કેવું રૂપ! આ શું દેવી નહીં તો માનવી? તહને પ્રણામ કરું કે નહીં લેતો વિચાર મનમાં નહોતો આવ્યો. પણ ખરું જોતાં એ સમય તહને પ્રણામ કરવા યોગ્ય હતો.'

સ્વામીએ, પત્નીનાં તપસ્વિની વેશે દર્શન કરીને અને લેહની ઇશ્વરભક્તિ અને આત્મત્યાગની કથાનું સ્મરણ કરીને લેને પ્રણામ કર્યાં; એ બણાને હઠપાર જવા જેવું લાગ્યું હશે. કેટલાએક અને યુરોપના દેશમાંથી શીખેલો 'સુધારો' ગણીને લેના તરફ તિરસ્કારથી જોશે. પણ ખરું જોતાં એ હઠપાર જવાની વાત પણ નહોતી અને પશ્ચિમના સુધારાની નકલ પણ નહોતી. શક્તિ જોઈને ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આપણા ભક્તમાળ ગ્રંથમાં એવાં દર્શાવોનો અભાવ નથી. એ ભક્તિરસનો ગ્રંથ વાંચતાં જણાશે કે કેટલાક અભિમાની વૃત્તિઓ પોતાની પત્નીના અનુપમ ભક્તિભાવથી આશ્ચર્ય પામી જઈને લેના ચરણમાં સોનાના મુગટ સાથે નમ્યા છે.

તહારબાદ અધોરકામિની કેટલીક સખીઓને લઈને રસ્તામાં ઇશ્વરનાં ભજન ગાવા અને કેટલીક જગ્યાઓએ બાપણો આપવા લાગ્યાં. આથી લોકોમાં લેમની નિન્દાનો પાર રહ્યો નહીં. પણ એમણે

પોતાના આત્માને એવા પ્રદેશમાં પહોંચાડયો હતો કે જ્યાં નિંદા કે પ્રશંસા અસર નહોતાં કરી શકતાં. મનુષ્યોના સમ્પત્તિ તિરસ્કારને સમયે પણ એમનું હૃદય પોતાના શુભ કામમાંથી પાછું હટ્યું નહીં.

પછીથી એમણે પ્રખ્યાત વકીલ સ્વર્ગસ્થ ગુરુપ્રસાદસેન મહાશયના આગ્રહથી બાંકીપુરની કન્યાશાળાનો બધો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. એ નિશાળ બંધ પડી જવાની તૈયારીમાં હતી. ફંડમાં તરસાણું આવી રહ્યું હતું. છોકરીઓની સંખ્યા પણ જોષએ તેટલી નહોતી. પણ અધોરકામિનીએ કહ્યું ‘પૈસા નથી ? હું ગમે તેમ કરીને પૈસાની સગવડ કરીશ. છોકરીઓ નથી ? હું ઘેરઘેર જઈ, ગામેગામ ફરીને છોકરીઓ એકઠી કરીશ.’

આ સ્ત્રીના આવા અદ્ભુત કર્મોત્સાહ, ખંત અને દૃઢ સંકલ્પને કોની સાથે સરખાવીએ ? આવી સ્ત્રીને માટે અસંભવિત શું ? હોમણે ૧૫ મી ફેબ્રુઆરીએ કન્યાશાળાનો વહીવટ પોતાના હાથમાં લીધો. માર્ચ મહિનો પુરો ન થયો એટલામાં તે નિશાળમાં ૨૫ કન્યાઓ દાખલ થઈ. તંદારબાદ હિંદુસ્થાની કન્યાઓ પણ નિશાળમાં આવવા લાગી.

આ અરસામાં અધોરકામિની ધડિયાળના કાંટા સ્હામું જોષને કામ કરતાં. જરા પણ વખત નકામો જવા દેતાં નહીં. આ વખતનો કાર્યક્રમ એમણે પોતાની રોજનીશીમાં લખી રાખ્યો છે તે હમે નીચે ઉતારીએ છીએ. (૧) છોકરાંઓને ખવરાવું, (૨) પાઠ, (૩) ઉપાસના, (૪) રોગીઓની સેવા, (૫) નિશાળમાં જવું, (૬) મુલાકાત કરવી, (૭) નવા પાઠોશીઆડોશીની ખર્ચ પુછવી, (૮) આવક ખર્ચનો અડસટો કઢાડવો અને પગાર આપવો.

આ પરિશ્રમનું શું ફળ આવ્યું તે પણ કહીશું. બાંકીપુરની કન્યાશાળામાં એન્ટ્રન્સ સુધીનું શિક્ષણ અપાવા લાગ્યું. અને એ નિશાળમાંથી કન્યાઓ પ્રવેશિકા પરીક્ષામાં પાસ થવા માંડી. આ ઉપરાંત એમણે પોતાને ઘેર છોકરીઓને વાસ્તે એક બોર્ડિંગ હાઉસ-જાતના લય ઉઘાડ્યું. દેશપરદેશની છોકરીઓ એ બોર્ડિંગમાં રહીને શિક્ષણ

મેળવવા લાગી. ફક્ત એક નારીના ઉત્સાહથી દેશને માટે કેટલું કામ થઈ શકે છે તે જોવા જેવું છે.

આ મનસ્વી સન્નારીનું હૃદય કેટલું ઉન્નત હતું, ત્હેમનો સેવા સંબંધી વિચાર કેવો ઉચો હતો તે સંબંધી બેએક શબ્દો કહીશું. સેવા સંબંધે એ હિન્દુ કે બ્રાહ્મ, બંગાળી કે હિન્દુસ્તાની, આપણો કે પારકો એવો કાંઈ પણ ભેદ રાખતાં નહીં. સેવાનું તેડું આવતાંજ ત્હેને ઈશ્વરનો હુકમ ગણીને તૈયાર થતાં. એક વખત એવું બન્યું કે બાંકીપુરમાં એક સ્ત્રી સુવાવડને ખાટલે પડી. ઘરમાં બીજું બેઠું નહોતું. હવે એની બિચારીની ચાકરી કોણ કરે? અધોરકામિનીને કાને વાત આવતાંજ એ ત્યાં પહોંચ્યાં અને સગી માની પેઠે એ બાધની સુવાવડ કરી.

ત્હેમની સેવા સંબંધી પ્રકાશચન્દ્ર લખે છે:—

‘આ દેશના નારીજીવનમાં સેવા નથી એમ નહીં. પણ તે પ્રાયઃ સ્વામી અને કુટુંબની સીમામાંજ બંધાઈ રહી હોય છે. આસક્તિના કોટને જેટલો તોડશો તેટલોજ પારકાનો વિચાર કરવાની અને મદદ કરવાની શક્તિ આવશે. ત્હારે માટે એ સમય ઉપર જેટલો મોટા માણસનો હક હતો તેટલોજ દુઃખી વિધવાની ઝુંપડીને હતો. ખર્ચ મળતાંજ તું ત્હેમનું દુઃખ દૂર કરવા દોડતી. છેવટે જ્હારે એ સેવા-કાર્ય ધણું વધતું ગયું. ત્હારે મ્હારી પાસે આવીને પુછી જવાનો સમય પણ રહ્યો નહીં. કેટલાએક દિવસ મ્હારી અબજામાં ત્હેં કેટલાએ રોગીઓની સેવા કરી છે.’

‘એક દિવસ રાતના બે વાગ્યાને સમયે મ્હારી પધારી આગળ ઉભી રહીને તું બોલી ‘હું જાઉં છું.’ આંખ ઉધાડીને જોઈ છું તો તું કપડાં પહેરીને તૈયાર થઈ છું. મ્હેં કહ્યું ‘આ શિયાળાની રાતે મ્હાં જઈશ?’ ત્હેં કહ્યું ‘વિધવા બ્રાહ્મણીનો ઓઠરો ધણો પીડાય છે, ત્હેને જોવા જઈશ.’ બ્રાહ્મણીને બીજું કોઈ નહોતું. એકનો એક પુત્ર એક. એ. (ઇન્ટર) પાસ થયેલો હતો. એજ ઓઠરો તાવના

સેમમાં ધડીપળ થઇ રહ્યા હતા. દવા માટે ડાક્ટર પરેશ પાશુને બોલાવ્યા હતા. મહેને એ વખતે એ બધી વાતની કાંઇ ખબર નહોતી. x x x મહારી રગ મળતાં તું કાંઇ પણ શીકર નહીં રાખતાં એવી ઘોરઅધારી રાતે પગે ચાલીને રોગીઓની સેવા કરવા ગઇ. સાથે રોગીના ધરનો ચાકર હતો. તેના હાથમાં ફાનસ હતું.’

બાંકીપુરના ડાક્ટર શ્રીયુક્ત કામાખ્યનાથ બંદોપાધ્યાય લખે છે;— ‘એક દિવસે એક વિદ્યાર્થીએ મેડિકલ સ્કૂલમાં મહેને કહ્યું કે— અહિં એક આશરદાર ધનવાનની એક સગી રોગથી ઘણીજ પીડાય છે. એ સ્ત્રીને મહિના દોઢ મહિનાની એક છોકરી છે. તેની સેવા ચાકરી કરનાર કોઇજ નથી. ખાવા પીવાની પણ ગોડવણ નથી. તેનાં સગાં-વહાલાં કોઇ તેની ખબર લેતાં નથી. વિદ્યાર્થીને મહેનેએ આ વાત સાંભળીને મહેને અત્યંત દુઃખ થયું. દુઃખ નિવારણુતો શો ઉપાય કરે? એ વિચારમાં હું માથું (અધોરકામિની) ની પાસે ગયો અને તેમને બધી વાત કહી. મહારે મહેનેએ બધી વાત સાંભળીને એમણે તરતજ ચાકરને ગાડી લેવા મોકલ્યો. અને મહેને સાથે લઇને એ અનાથ નારીના ભાગ્યા તૂટ્યા ઘરમાં આવી ઉભાં રહ્યાં.

‘આવીને પહેલાં તો મળમૂલના ભરેલાં બાજીયાંમાં એ ઘરમાં આમ તેમ પડેલાં હતાં તે લઇને ઘોઘ નાંખ્યાં. આ જોઇને હું તો ચુપજ થઈ ગયો.’

‘સુવાવડી ઘણાજ ગંદા બીજાનામાં સુધ રહી હતી. દેવી અધોરકામિનીએ પોતાને ઘેરથી વસ્ત્ર, તથા ઓઢવા પાથરવાનું લાવી આપ્યું. અને સુવાવડીનાં કપડાં બદલાવીને તેને બીજાનામાં સુવાડી. તેમની સેવાથી પ્રસૂતિમાં એક પ્રકારની શક્તિ આવી અને તે બોલી ઉઠી.’ “મા ત્હમે મહેને આજે છવાડી.”

એકવાર બાંકીપુરમાં એક સરકસપાર્ટી આવી. તેમનામાંનો એક આઠમી ટાઇફાઇ તાવથી પીડાવા લાગ્યો. હાથ ! બિચારો બે ધેમ્મા રળીખાવા ધરમાર છોડીને આવ્યો હતો. આદિ એની ઇચ્છા

આકરી કરે, અને એ જમ પ્રથુ કયાં? એપીરોમ જાણીને કાંઈ એની આકરી કરવા તૈયાર થયું નહીં.

દેવી અધોરકામિનીને ખચર મળતાં એ અનન્યા આદમીને એમણે પોતાના ઘરમાં આશ્રય આપ્યો, લેની દવા કરી, લેની સેવા કરી અને આખરે લેને સાજો તાજો કર્યો. આ દેશમાં નારીની એવી ઉદારતા અને સેવાનાં દૃષ્ટાંત ઘણાં થોડાં જોવામાં આવે છે.

દેવી અધોરકામિનીની સેવા સંબંધી સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચંદ્ર મજુ-મદાર મહાશય પોતાના 'સ્ત્રીચરિત્ર' ગ્રન્થમાં લખી ગયા છે:— 'ખિહાર પ્રાન્તમાં નારિયેળ એક મુશ્કેલીથી મળી આવતી વસ્તુ છે. એકવાર અધોરકામિનીને ખેચાર નારિયેળ ભેટ મળ્યાં. એમણે એના એક જતના મીઠા રોટલા બનાવીને નિશાળના છોકરાઓને બહેંચ્યા. વિદ્યાર્થીઓ આ મીઠાઈ ખાંધને ઘણા ખુશ થયા. આ સામાન્ય વિ-પયનો ઉસ્તેખ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો કે અધોરકામિની ત્હાર બાદ ઘણા થોડા વખતમાં પરોપકારવ્રતમાં એટલાં બધાં અનુરાગી અને દિસાહી થયાં, કે પારકાઓની સેવા હેમના જીવનનું મુખ્યકાર્ય થઈ પડ્યું. ગમે તે જતના લોક કેમ ન હોય, મ્હોટા દરજ્જાવાળા હોય, કે ઘણી નીચ જતીના હોય, સંકટમાં આવતાં સાધી અધોરકામિની હેમની સેવામાં આત્મસમર્પણ કરતાં.'

દેવી અધોરકામિનીની સેવાના આ વર્ણનની સાથેસાથે જ હે-મના સાહસની એક વાત કહીશું. એક વખત હેમના ગરીબ પાડોશીના ઘરમાં આગ લાગી હતી. પણ બીજા લોકો જ્હારે એ આગ જોઈને ખાલી બૂમાબૂમ કરતા હતા ત્હારે અધોરકામિનીએ પોતાની એક મ્હોટી :શેતરંજી પાણીમાં બોળીને બળતા ભાગ ઉપર નાંખી દીધી અને પછી ડોલથી એના ઉપર પાણી નાંખ્યા કર્યું. આથી આગ હોલવાઈ ગઈ, અને ગરીબનું ઝુંપડું બચી ગયું.

૬

દેવી અધોરકામિની સ્વામીની સાથે થોડા દિવસને માટે પ્રવાસે નીકળ્યાં. વિવિધ સ્થળોએ દરતાં દરતાં ચિત્રકુટ આવી પહોંચ્યાં. અ-

ધોરકામિની પહેલાં કોઇ દિવસ ધોડેસવાર થયાં નહોતાં. પણ આગળ જણાવી ગયા છીએ તેમ ફલાણું કામ તો મ્હારાથી થઇ શકે નહીં એ શબ્દો તો હેમની પાસે હતાજ નહીં. ચિત્રકુટ આવતાં, ધોડેસવાર થવાની જરૂર પડી તો એમણે છ સાત માઇલ સૂધી ધોડા ઉપર સવારી કરી.

એક તરફ એમનું સાહસ આટલું હતું ત્હારે બીજી તરફ એમનું નારીહૃદય કુસુમ કરતાં કોમળ હતું. આ પ્રવાસમાં જનકી કુંડ આગળ હેમણે પંડાઓને મ્હોંએ સાંભળ્યું કે આ કુંડમાં સીતા દેવી વનવાસ સમયે સ્નાન કરતાં હતાં. અધોરકામિનીએ બ્રાહ્મધર્મી હોવા છતાં પણ સ્ત્રીજાતિની આરાધ્યદેવીરૂપ સીતાજીને માટે સન્માન દર્શાવવા એ કુંડમાં સ્નાન કર્યું. અને ઈશ્વર પાસે સીતાજી જેવા ચરિત્રને માટે પ્રાર્થના કરી. સીતાજી જેવા ચરિત્રને માટે પ્રાર્થના કરવાનું કારણ એ કે એ પોતે પણ સીતાની માફક પતિપ્રેમનાં ભુખ્યાં હતાં અને હેમનું હૃદય પ્રેમવ્રતનું ઉદ્ધાપન કરવાનું અભિલાષી હતું.

દેશાટન કરી આવીને બાંકીપુર પહોંચતાંજ પાછાં કામમાં જોડાયાં. એ સમયે બોદન સાહેબ ચીફ સેક્રેટરી થઇને બાંકીપુરથી કલકત્તે જતા હતા. જતાં પહેલાં એ દેવી અધોરકામિનીની નિશાળ જોવા ગયા. નિશાળ જોઇને ઘણા ખુશી થયા અને કહ્યું ‘ સ્કૂલ જોઇને હું ઘણો ખુશ થયો છું. શિલાયતમાં આવું કામ કુમારિકાઓ કે વિધવાઓ કરે છે. સ્વામી અને પુત્ર સાથે આટલું કામ હાથ ધરનાર મ્હોં આજ સુધી કોઇ જોયું નથી. ’

હવે હમે દેવી અધોરકામિનીના સ્વભાવની તેજસ્વિતા અને અન્યાય મટાડવાના પ્રયત્ન સંબંધી એએક વાતો કહીશું.

સન્યાસી ચરણ નામનો એક યુવક આસામના મ્હાના બગીચામાં કામ કરતો હતો. ત્યાં આગળ એનું નામ ચોરીના એક જુઠા મુકદ્દમામાં લખાવવામાં આવ્યું. તે પોતાને લાચાર હાલતમાં જોઇને

ત્હાંથી પલાયન કરી ગયો અને દાનાપુર આવી ઉભો. પણ અંગ્રે-
જોનું વારંટ કાંઈ એથી રોકાયું નહીં. સન્યાસી ચરણને દાનાપુરમાં
પકડવામાં આવ્યો અને ત્હેને બાંકીપુરની જેલમાં પુરવામાં આવ્યો.
આ નિરપરાધી યુવકની દુર્દશાની વાત સાંભળીને અધોરકામિની જાતે
જેલમાં ખબર કહાડવા ગયાં. ત્હાં જાતે એ યુવકને મળ્યાં. યુવક
આંસુ ભરી આંખે પોતાના દુઃખની કહાણી કહેવા લાગ્યો. અધોર-
કામિનીને ત્હેની વાત ઉપર વિશ્વાસ ઉપજ્યો. છંછેડાયલા સાપની મા-
ફક માયું ઉચું કરીને એ બોલી ઉઠ્યાં, ‘ આવો અન્યાય ગમે તેમ
કરીને રોકાવીશ. ’

પોતાનું વચન એ હમેશાં પાળતાં. ત્હાંથી આવીને એમણે પો-
તાના એક સગાને આસામ મોકલ્યો અને આસામના આગેવાન વ-
કીલ શ્રીયુક્ત રામદુર્લભ મજમૂદારને એ મુકદ્દમામાં વકીલ કર્યા. ત્હે-
મની નિઃસ્વાર્થ લડતથી સન્યાસી ચરણ કેદમાંથી છુટી ગયો.

ત્હાર બાદ એક વખત કોઈ સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર થયો. આ ખ-
બર સાંભળીને ત્હેમનો પોતો ખૂબ ઉકળી ગયો. ત્હેમનાથી શાંત બેસી
રહેવાયું નહીં. સુપ્રસિદ્ધ બેરિસ્ટર મનોમોહન ધોષને એ સંબંધી એક
પત્ર લખ્યો. બીજી તરફથી લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરનાં પત્નીનું ધ્યાન એ તરફ
ખેંચ્યું, લેડી ઇલીયટ એ તરફ લાગણી બતાવ્યાથી એ બળાત્કાર ક-
રનારને પાંચ વર્ષની કેદની સજા થઈ.

પણ હાય ! આટલો સખ પરિશ્રમ ત્હેમનાથી વધારે વખત સ-
હન થઈ શક્યો નહીં. શરીર ભાગી ગયું. નખખાઈ દરરોજ વધતી
ગઈ, અને જોતજોતામાં એમના મુખ કમળ ઉપર મૃત્યુની છાયા છ-
વાઈ ગઈ. આથી બધાને ઘણો ખેદ થયો. પણ જ્હેનું મૃત્યુ એટલું
પાસે હતું ત્હેમને કાંઈ ડર લાગ્યો નહીં. શરીરમાં બળ ન રહ્યું એટલે
મનની શક્તિથી કામ કરવા માંડ્યું. આ સમયમાં એમણે પોતાના
સ્વામીને લખ્યું છે. “ જ્હારે કામ આવી પડે છે, ત્હારે ગમે ત્હાંથી
બળ પણ આવી જાય છે. મ્હને આશ્ચર્ય એજ થાય છે કે મ્હારાથી

આટલું બધું કેવી રીતે થઈ શકે છે. મ્હારે માટે પ્રાર્થના કરજો કે જેથી ત્હમને વધારે ઉપયોગી થઈને મરી શકું xxx એક દિન આવાં પત્રો મળી શકશે નહીં પણ ખેર, ઘણી સારી વાત. ત્હને માટે તૈયાર છું.”

દેવી અધોરકામિનીનાં એ બધાં કાર્યોને લક્ષમાં રાખીને સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચન્દ્રે લખ્યું છે: ‘અધોરકામિનીના દષ્ટાન્તે બાંકીપુરના સ્ત્રીમંડળમાં બળબળાટ મચાવ્યો હતો. આજે રેલગાડીમાં મુસાફરી કરનારી સ્ત્રીઓને માટેના વિશ્રામસ્થાનમાં, તો કાંચે સ્ત્રીજાતિના ઉપર બળાત્કાર કરનાર દુરાચારીઓને માટે સરકાર પાસે અરજી આપવામાં, તો વળી બીજા દિવસે વાર્ષિક ધર્માનુષ્ઠાનમાં, એવી રીતે અનેક જાતનાં સત્કાર્યમાં ત્હમનો અત્યંત ઉત્સાહ હતો.’

પ્રતાપચન્દ્રનાં આ વચનો વાંચીને એક બીજી વાત પણ સ્મરણમાં આવે છે. અને તે એ કે, અધોરકામિનીના જીવનની અસર બાંકીપુરની અનેક સત્તારીઓ ઉપર એવી પડી હતી કે એમાંની કેટલીક મહિલાઓ ઉત્સાહી થઈને દેશકલ્યાણના કામમાં પ્રેરાઈ હતી.

ધામે ધામે દેવી અધોરકામિની પરસોકની યાત્રાની તૈયારી કરવા લાગ્યાં. આ સંસારમાં જે જરા પણ આસક્તિ હતી તે કહાડી નાંખવાને માટે સાધનામાં જેડાયાં. આ સમયે પોતે ડાયરીમાં લખે છે કે ‘એમ લાગે છે, કે અહિંનું મ્હારું કામ પુરું થયું છે. આજ પ્રાર્થના કરી કે, હવે આ દેશમાં ગમનું નથી. જે દેશમાં જવાનું છે એ દેશની સઘળી વસ્તુઓ આજથી મ્હને ખતાવે. આ દેશની માયા મટાડીને એ દેશની માયા વધારો. આ ભિક્ષા પૂર્ણ કરો.’

હવે એમનું શરીર બીલકુલ પડી બાગ્યું. આ વખતે નિર્દય મૃત્યુએ પોતાના બન્ને હાથ પસાર્યા હતા. ઈ. સ. ૧૮૯૬ ની ૨૭ મી મેને દિવસે એ કારી રોગે એમના ઉપર જોરથી હુમલો કર્યો. ૩ જી જુને શ્વાસ બંધ થઈ જવા આવ્યો. ડાક્ટરે પરીક્ષા કરી કહ્યું ‘રયુમેટિઝમ એફ ધી હાર્ટ’ જાતીનો સંધીવા. આ સમયે કયા ડાક્ટરે ત્હમની સારવાર કરવી એ પ્રશ્ન ઉભો થયો. કારણ કે આટલા

દિવસ લેમના ધર્મબન્ધુ બાપુ પરેશનાથ ચટ્ટોપાધ્યાય લેમના ધરમાં બધાની દવા કરતા હતા. પણ એ હોમિયોપેથિક ડાક્ટર હતા. આવા અણીના વખતે લેમના એકલાના ઉપર કેવી રીતે બરેંસો રાખી શકાય? પણ અધોરકામિનીએ મૃત્યુસમયે પણ માનસિકબળનો પરિચય આપ્યો. લેમણે કહ્યું કે ‘મહારી દવા પરેશ બાપુજી કરશે; બીજા કોઈ ડાક્ટરની જરૂર નથી.’ લેમની ઇચ્છા મુજબજ કરવામાં આવ્યું.

૧૩ મી જુને મોટા દિકરાને બોલાવીને કહ્યું. “માજીની પાસે જઈ છું. હવે વાર લગાડાય એમ નથી. સુખોદ ! અસત્ય માર્ગે જતો ના x x x મહારે માટે રોતો નહીં.”

આખરે ૧૫ મી જૂન આવી પહોંચી. એ એમની મહાયાત્રાનો દિવસ હતો. એ દિવસે બે વાગ્યાને બાર મિનિટે એ અનંત સમાધિમાં લીન થઈ ગયાં; લેમના પ્રાણથી અધિક વ્હાલા સ્વામી, તથા પુત્ર પુત્રીઓ બધાં લેમની તરફ આકુળતાથી જોતાં રહ્યાં. પણ લેમની સમાધિ તુટીજ નહીં. એ તો પોતે ચિરવાંછિત જગતજનનીના બોળામાં અનંતકાળને માટે સુઈ ગયાં.

હાય ! પુત્ર પુત્રીઓ લેમને માટે અથ્રુ વરસાવવાં લાગ્યાં; બન્ધુઓ રોઈ રોઈને વ્યાકુળ થઈ ગયા. ગામનાં ગરીબ લોકો લેમના મૃતદેહને ઘેરી લઈને હાય, હાય, કરવા લાગ્યા; પણ હાય ! લેમનો આત્મા ગયો તે ગયોજ. હવે દીન દુઃખીઓને સહાયતા મળશે નહીં; માંદાઓની માવજત થશે નહીં, લોકો લેમની ઇશ્વરભક્તિ જોઈને વિસ્મય પામશે નહીં ! !

આજ લેમનો મૃતદેહ જોવામાં આવતો નથી, પણ લેમનો અમર આત્મા ‘આજ પણ કેટલીએ નારીઓના પ્રાણમાં શક્તિનો સંચાર કરે છે; કેટલાએ પુરોના હૃદયમાં ભક્તિનો ઉદય કરે છે; સ્વધર્માવલંબી કેટલાએ લોકો એમની અપૂર્વ જીવન કહાણી સાંભળીને વિસ્મય પામે છે, અને લેમના આત્માને ભક્તિ પુષ્પાંજલી અર્પે છે. હમારી ઇશ્વર પાસે એજ પ્રાર્થના છે કે એ લોકો પણ એમનીજ માફક ભક્તિ અને ધર્મને સાધીને જીવનને કૃતાર્થ કરવા પામે ! અસ્તુ ! !

૭.

દેવી અધોરકામિનીના સ્વર્ગવાસ પછી બાંકીપુરની પ્રજા તરફથી એક સભા ભરવામાં આવી. તેમના આત્મા તરફ ભક્તિ પ્રગટ કરવા સાર એ શહેરના અનેક બંગાળી, હિંદુસ્તાની અને કેટલાક અંગ્રેજ સદ્ગૃહસ્થો ત્યાં એકઠા થયા હતા. ત્યાંના આગેવાન વકીલ બાબુ ગુરુપ્રસાદેસેને સભાનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકાર્યું હતું. તેમના અંગ્રેજી ભાષણનો કાંઈક સાર નીચે આપીએ છીએ.

‘ ઘણા સૈકાઓ પછી અહિં આવી સભા ભરાય છે. એક પ્રસિદ્ધ સત્તારીની સ્મૃતિ જળવી રાખવાને માટે આજની સભા બોલાવવામાં આવી છે. xxx મિસિઝ રાય (દેવી અધોરકામિની) ના સંબંધમાં બોલતાં કહી શકાય કે તેમના જીવનનો પ્રભાવ વિશાળ ક્ષેત્રમાં ફેલાયો હતો. xx જે કન્યાશાળામાં આપણે એકઠા થયા છીએ તે કન્યાશાળા ઘણા સમય અગાઉથી વર્તમાન હતી. પણ મિસિઝ રાયે તેને નવી જીંદગી બક્ષી હતી. xxx તેમણે પોતાને ઘેર પોતાને ખર્ચે એક બોર્ડિંગ હાઉસની સ્થાપના કરી હતી. અહિંની બાલિકાઓ તેમનેજ પોતાની માતા ગણે છે. આ બોર્ડિંગ હાઉસમાં તેમના કુટુંબની આવકનો મોટો ભાગ ખર્ચાતો; મનુષ્યો તરફના તેમના પ્રેમનું સ્મરણ જળવી રાખવા યોગ્ય છે. તેમના સમાગમમાં આવનારને માટે એ દેવીરૂપ હતાં. તેમણે ફક્ત બ્રાહ્મસમાજીઓમાં પોતાનું કાર્ય કર્યું છે એમ નથી, હિન્દુસમાજમાં પણ એમણે ઘણું કામ કર્યું છે. ’

બિહાર નેશનલ કોલેજના હાલના પ્રિન્સિપાલ શ્રીયુક્ત દેવેન્દ્રનાથ સેન એમ. એ. મહાશય બોલ્યા કે ‘ તેમણે બીજાંઓને માટે પોતાનો પ્રાણ સમર્પણ કર્યો છે. બાલિકાઓ આગળ એ દાન-શીલતા અને ઉદ્યમનું ઉચ્ચ પ્રકારનું દર્શાવ રાખી ગયાં છે. મહત્તે યાદ આવે છે કે, એમણે કેવી રીતે માતાની કાળજીથી મહારી સેવા કરી હતી. કોઈની પણ પીડાની વાત સાંભળતાં એ તરતજ ત્યાં દોડતાં.

પોતાની તબિયત કે પૈસાના સ્હામું જોતાં નહીં. આવી એક સંનારીને માટે સન્માન દર્શાવવું એ આપણી ખાસ ફરજ છે.’

હિન્દુસ્તાની સહૃદયોના આગેવાન બાંકીપુરના પ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રીયુક્ત ગંગધરપ્રસાદ બોલ્યા:—“ આવી મહાન્ નારીની તરફ સન્માન દર્શાવ્યાથી આપણે આપણી જાતનું જ ગૌરવ વધારીએ છીએ. મિસિઝ રાય પોતાની બધી સુખ સગવડોને ભૂલી જઈને પોતાનું ધન બીજાઓના કલ્યાણને માટે ખર્ચતાં હતાં.”

પ્રેસિડેન્સી કોલેજના હાલના અધ્યક્ષ મિસ્ટર એચ. આર. જેમ્સ બોલ્યા કે:—આવી એક સહૃદય નારીનું સ્મરણ જાળવી રાખવું બાજી છે. એ પોતાના મહાન્ જીવનવડે દેશનું ગૌરવ વધારી ગયાં છે. એવી સ્ત્રીશિક્ષાના ઉપરજ ભારતવર્ષનો ઉદયઆધાર રાખે છે.

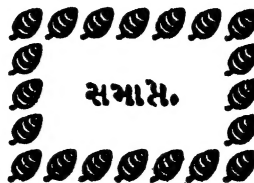
ડાક્ટર જે. એન. ઘોષ મહાશયે જે કાંઈ કહ્યું હોતો સંક્ષેપ સાર આ મૂળ્ય છે:—

‘જે નારી હમણાં સંસારમાંથી ચાલ્યાં ગયાં છે તેમની વાત યુગના યુગ સૂધી સ્મરણમાં રહેશે. તેમનું અંતઃકરણ આધ્યાત્મિક ભાવથી પરિપૂર્ણ હતું. એ હમેશાં ઇશ્વરની શક્તિથી ચાલતાં; બાળક બાલિકાને સૂખી કરવાં અને તેમનાં હૃદય ઇશ્વર ભક્તિથી પૂર્ણ કરવાં એ તેમના જીવનનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય હતું. હિન્દુ, આદિ કે મુસલમાન એવો કાંઈ વિચાર એમના મનમાં નહોતો આવતો. બધાની સહાયતા માટે એ તૈયાર રહેતાં. એમની આગળ ત્હારે કોઈ ગુંચવાડો ઉભો થતો ત્હારે તેને ઉકેલવા માટે ઇશ્વરની પાસે ખુલાસો પુછતાં. આટલા માટે એમનાં બધાં કાર્યો સફળ થયાં છે.’

દેવી અધોરકામિનીના સંબંધમાં સ્વર્ગસ્થ પ્રતાપચન્દ્ર મજૂમદાર મહાશય લખે છે કે—“અધોરકામિની દર વર્ષે કેટલાક સ્નેહીઓને લઈને રાજગૃહ નામના એક બૌદ્ધ તીર્થમાં જતાં. ફક્ત ધર્મ સાધનજ તેમના આ પ્રવાસનો ઉદ્દેશ હતો. ત્યાં આગળ બે ત્રણ દિવસ સૂધી પ્રબળ ઉત્સાહથી ધર્મોત્સવ કરતાં, રસ્તામાં લોકોને મળીને જાહેર

રીતે ઉપદેશ આપતાં તથા નગર સંકીર્તન કરતાં. આવી રીતે ધર્માત્મા સ્વામીની સાથે જોડાઈને એમણે ગાઢભક્તિ, નિષ્ઠા અને ઉચ્ચ વ્રત પાલન કર્યા છે. ઈશ્વરોપાસનામાં અધોરકામિનીની અસામાન્ય ભક્તિ જોઈને આચાર્ય કેશવચન્દ્રે ધણો સંતોષ પ્રગટ કર્યો હતો. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ધર્મભાવ, પરસેવામાં પ્રવૃત્તિ, ભગવદ્ભક્તિ અને ભોક્ત્રી સેવા એક સરખી રીતે લેમના જીવનમાં ગુંથાયલાં હતાં. પારકાઓની સેવામાં લેમનું આત્મસમર્પણ, સત્કાર્યમાં ઉત્સાહ, સંસાર તરફ વૈરાગ્ય, ચિત્તશુદ્ધિ, પવિત્રતા, ધર્મ, વિશ્વાસ અને અસાધારણ ભગવદ્ભક્તિની કથા જે સાંમળશે તેને વિશુદ્ધ આત્મ ઉપજશે. શ્રીયુક્ત પ્રકાશચન્દ્રે રાંધ એમને સહધર્મિણીરૂપે પામીને ધન્યવાદને પાત્ર થયા છે અને એ પ્રકાશચન્દ્રને પતિરૂપે પામીને ધન્ય થઈ ગયાં છે. અને આપણે એ બંનેની તરફ શ્રદ્ધાપ્રીતિ દર્શાવીને સુખી થયા છીએ, ઉપકૃત થયા છીએ, કૃતાર્થ થયા છીએ. ”

દેવી અધોરકામિનીના સંબંધમાં બીજા પણ અનેક વિદ્વાનોના સારા અભિપ્રાય મળ્યા આવે એમ છે. પણ તેની જરૂર શી ? આપણે સંક્ષેપમાં લેમનું જે જીવનચરિત્ર જોયું તે ઉપરથી આપણને વિશ્વાસ છે કે અધોરકામિની માનવી હોવા છતાં પણ દેવીની માફક આ સંસારમાં સારાં કાર્ય કરીને સ્વર્ગધામમાં સીધાવ્યાં છે. આપણા દેશની કેળવણી સ્ત્રીઓ દેવી અધોરકામિનીની માફક ભક્તિમતી નારી બને, અને દેશની સેવા કરવાને તન મન ધનથી યત્ન કરે એજ હમારી સહૃદય પ્રાર્થના છે. એમ થશે ત્યારે દેશની દુર્ગતિનો નાશ થશે. અસ્તુ ! અસ્તુ ! !

‘ભારત જીવન’ સુંદર ચિત્રો સાથે પ્રકટ થતું માસિક
પત્ર. ૧૯૧૧ નો બંનેવારીના આસપાસ
લગભગ ૧૫૦ પાનાના દળદાર, ૭૫
૧૦૦ છબીઓ, ૧૫૦૦ રૂ. લવાઈને ૩૦
મનેજર-‘ભારત જીવન’ પાંચ નં ૨ મુખ

“ સ્ત્રીની ઉન્નતિ વિના દેશની ઉન્નતિ
અશક્ય છે. ”

સ્ત્રીઓ માટેજ પ્રકટ થતું ઉત્તમ માસિક પત્ર.

સુંદરી સુખોદ

મોટાં બગીચા પાનાતું, અને આકૃષ્ટિને દર વર્ષે એક સુખોદ
ધક, રંગીનું પુસ્તક ભેટ તથા બીજા આસપાસ મળે છે.

મુદ્રણ ફકત રૂ. ૧-૪-૦ હિન્દુસ્થાન બહાર માટે

રૂ. ૧-૮-૦

સર્વજનના પત્ર વ્યવહાર નીચેના સરનામે કરવા.

‘સુંદરી સુખોદ’ મન્દિર-અમદાવાદ.

દોષદર્શક પત્રો બાંધુ, ‘ભારત જીવન’ પ્રેસ-મુંબઈ.

